

Eesti keel ja indoeuroopa keeled: struktuurilised erinevused, eesti keele areng ja eesti kirjakeele kujunemine 2
Moskva, oktoober 2009
Raag 2008, Kasik 1999, Erelt 1985, Alvre 2003, Pajusalu jt. 2002

Rahvusliku keeleteaduse algus

Võrdlev-ajalooline keeleteadus: Mihkel Veske (1843-1890)

Õppis Leipzigi ülikoolis soome-ugri keeli ja võrdlevat keeleteadust. Esimene eestlasest keeleteaduse doktor, fennougrist.

1872 Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes

Väitekirj: 1) käänamine läänemeresoome keeltes, 2) *n*-lõpulised käänded kõigis soome-ugri keeltes.

1874 TÜ eesti keele lektoriks. Veske loenguid kuulasid ka eestlased, nt. K.A. Hermann, J. Hurt, J. Jõgever. Teoreetilised ained, murdekogumisretked. Taotles eesti keele professuuri.

1879 Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis

Esimene 1) eestikeelne foneetikakäsitlus, 2) tüvest lähtuv grammatikakäsitlus, 3) diakroonia uurimistulemusi sünkroonias rakendav käsitlus.

Uue kirjaviisi võit oli kindel, kuid häälikupikkuste märkimises ja vältevahelduse tundmises veel problemaatiliselt (G : P *laulu* : `laulu, kannu : `kannu, metsa : `metsa). Veske: pikkus on häälikute omadus. Häälikutel 3 vädet, diftongidel ainult pikk ja ülipikk. Klusiilid: sama hääliku eri pikkused *g, k, kk*. Soovitas II ja III välte eristamist kirjas: *metsa* : *mettsa*, *kella* : *kellla*, *väljas* : *vällja*. Käänete seas akusatiiv; instruktiiv *paigu, rinnu, ni-na-ta-ga*-käänded; kõneviisides optatiiv (*olgu, tulgu*).

Uurimisteemasid: eesti rannikumurre (vanad jooned säilinud), soome-ugri keelte ühine sõnavara (eriti eesti ja ungari), laenusuhted balti ja slaavi keeltega; häälikuseaduse olulisus diakroonia uurimisel; soome-ugri päritolu kohanimed ja sõnad Põhja-Venemaal (pärit varasemast soome-ugri asustusest). Mari ja mordva keel. 1885 uurimisreis Ungarisse, 1886 Kaasani ülikooli soome-ugri keelte õppejõuks.

Kirjakeele arendamine

1872 asutati Tartus **Eesti Kirjameeste Selts**. Eesmärk eesti hariduse, teaduse, keele edendamine, rahvapärimuse talletamine ja uurimine. Eestlastest ajakirjanikud, kooliõpetajad, eestimeelsed kirikuõpetajad jne. Esimeheks Jakob Hurt. Hurt, Veske, Hermann – kolm keeleteaduse doktorit, vaidlesid.

1872 EKMS otsus loobuda vanast kirjaviisist.

Grammatika normeerimine, eri seisukohad vastavalt oma murdetundmisele (*pea, hea - pää, hää; lugesid - lugesivad, armastatud - armastud*). Hurt - lõunaeesti, Veske – põhjaeesti keskmurre. Jõuti kokkuleppele häälikupikkuste märkimises: *selle kooli* : *seda kooli*, *selle tamme* : *seda tamme*, *selle metsa* : *seda metsa*, *selle kapi* : *seda kappi*.

Sõnavara rikastamine, murdeuurimine, nimeuurimine.

Jakob Hurt (1839-1907)

ÕESile uurimus Põlva murdesõnadest, soovitati Wiedemannile parima lõunaeesti keele tundjana.

1886 Die estnischen Nomina auf ne-purum

Doktoriväitekirj Helsingi ülikoolis. *ne*-liiteliste adjektiivide ja substantiivide areng, tähendusrühmad, tuletamine. Suur materjal, ka murretest ja rahvalauludest. Võrdlus soome keelega. Mitmuse partitiivi lõpp *-sid* (*oda/sid, auku/sid*) pärit *rebasid*-tüübist: varasem käänamine *reba/ne: repas/i/ta* > *rebas/i/d*; kohanimeliide *-ste* (*Halliste*) < *ne*-sõnade mitmuse genitiiv.

1903 **Eesti sõnadest line-lõpuga**

1864 **Lühike õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi**

Esimene õigekirjutuskäsiraamat. Pikad ja lühikesed häälikud, suur ja väike algustäht, pärisnimede õigekiri. Tekitas diskussiooni.

Grammatika normeerimine. Hurt esitas ettepanekuid oma ajalehes Eesti Postimees, EKmS toetus. Ühendteguõnade kokku- ja lahkukirjutamine (*ära võtma*), genitiiviga liitsõnade tähenduserinevus (*tuuleveski - venna raamat*). Sõnavara rikastamine: *alaealine, sõnastik, laevastik*.

Karl August Hermann (1851-1909)

1880 „Der einfache Wortstamm und die drei Lautstufen der estnischen Sprache“ - doktoriväitekiri Leipzigis.

1889 TÜ eesti keele lektoriks. Mitmekülgne, kuid pinnaline; huvi idamaiste keelte vastu. Taotles lektoraadi muutmist professoriks.

1880 EKmS kooligrammatika kirjutamise võistlus, käsikirju ei tulnud.

1884 **Eesti keele grammatik**

1896 Eesti keele lause-õpetus (grammatika II osa)

Esimene eestikeelne grammatika. Õpik, käsiraamat, normatiivne. Eestikeelne terminoloogia: *ainsus, mitmus, häälik, kääne, käänamine, pööre, pööramine, asesõna, mäarsõna, lihtajad, liitajad, täisminevik, enneminevik*, käänete nimetused, *lihtlause, liitlause, alus*.

Eesti keele uurimine Tartu ülikoolis 1920.–1930. aastatel

1919 eestikeelne ülikool, loodi rahvusteaduste professorite kohad. Süstemaatilise rahvusteaduste alase uurimistöo algus. Eesti k. prof. Jaan Jõgever, 1924 Andrus Saareste. Läänemeresoome k. prof. Lauri Kettunen, 1925 Julius Mägiste. Uurali keelte professor Julius Mark.

1920 asutati Akadeemiline Emakeele Selts.

Murdeuurimine, murdematerjali kogumine ja talletamine. Eeskujuks E.N. Setälä 1896 ettepanek koostada suured sõnaraamatud: rahvakeele, kaasaja keele, vana kirjakeele, etümoloogiline. Soome ja Läti eeskuju. ES eesmärk rahvakeele (=murrete) sõnaraamat

Kaasaja keele (kirjakeele, ühiskeele) uurimine – vähe, peamiselt keelekorraldusliku suunitlusega. Aavik, Veski, Jõgever – eri suundade esindajad töötasid õppejõududena.

1924 Lauri Kettunen “Lauseliikmed eesti keeles”. Soome süntaksi põhimõtetest lähtudes esitab eesti lauseliigendussüsteemi detailse kirjelduse.

Keeleajaloo uurimine – vähe. Soome uurijad uurisid ka sugulaskeelte, sh eesti keele ajalugu. Eestis üksikuid uurimusi.

Lauri Kettunen - Eesti häälikuloo uurimise rajaja. On avaldanud eesti keele kohta artikleid, õpikuid, käsiraamatuid (eesti ja soome keele erinevused, eesti keele häälikulugu, eesti kohanimed), eesti-soome sõnaraamatu. Uuris ka muid läänemeresoome keeli. Üks ES asutajaid ja esimene esimees..

1913 väitekiri „Lautgeschichtliche Untersuchung über den Vokalismus des kodaferschen Dialekts mit Berücksichtigung anderer estnischen Mundarten“ ja monograafia Kodavere murde häälikuloost. Esimesed

suuruurimused ühe eesti murraku kohta, vokalismi ajaloo alal teedrajavad kogu läänemeresoome keelerühmas. Eksperimentaalfoneetika meetoditega uuritud häälikud + häälikuajalugu.

1917 „Viron kielen äännehistorian pääpiirteet“ (‘Eesti keele häälikuloo peajooned’)

Villem Grünthal-Ridala – uurimus Muhu murde häälikuloost (käsikiri), nominatiivsest objektist läänemeresoome keeltes (väitekiri)

Mihkel Toomse – artikleid rannikumurdest ja selle suhetest soome murretega, *ta*-liitelised verbid (väitekiri)

Julius Mägiste – läänemeresoome keelte *oi*-deminutiivid (väitekiri)

Julius Mark – urali keelte possessiivsufiks (väitekiri)

Alo Raun - komparatsioon eesti keeles ja sugulaskeeltes (väitekiri)

Paul Ariste – Hiiumaa murrakute häälikud (väitekiri)

Andrus Saareste (1892-1964)

Murdesõnavara kogumine sõnaraamatu jaoks. Eesti Kirjameste Selts, hiljem Emakeele Selts kogusid rikkaliku murdematerjal, taheti päästa vana rahvakeelt. Saareste, Mägiste, Ariste, Raun, Toomse.

Saareste – murdearhiivi rajaja, murdegeograafilise meetodi (prantsuse keeleteadusest) juurutaja Eestis. 1924 eesti keele professor. Nägi, kuidas Lõnnroti soome-rootsi sõnaraamat lõigati sõnasedeliteks, tegi murdesõnade kogumist alustades sama Wiedemanni sõnaraamatuga. Murdesõnavara kogumine teemade kaupa.

Saareste kolm peateost: väitekiri, murdeatlas, mõisteline sõnaraamat.

Keelegeograafilised uurimused

1924 „Leksikaalsetest vahekordadest eesti murretes I. Analüüs 60 kaardi ja 1 skeemiga“

Esimene väitekiri TÜs eesti keele kohta; esimene põhjalik uurimus eesti murrete sõnade päritolust. 160 mõistet, 15 allrühma. Eesmärk kirjeldada võimalikult täpselt lähedasi sõnatähendusi, selgitada murrete sõnavaraerinevuste vanus ja erinevuste ulatus eesti keele iseseisva arengu alguses.

1938 Eesti murdeatlas 1. vihik, 1941 2. vihik (kokku 66 kaarti)

Kavandas 7 vihikut, 250 kaarti. Tutvustas kava 1930 Soomes. 800 küsimust. Kogus ise materjali 300 kohast, ES stipendiaadid 200st.

1955 „**Väike eesti murdeatlas**“. 128 kaarti

1932 „**Eesti keeleala murdelisest liigendamisest**“. Aluseks ca 500 Saareste murdekaarti.

Mõisteline sõnaraamat

Materjali kogumine temaatilise küsitlusega, ka vanu ja haruldasi sõnu. ES stipendiaadid ja vastajate võrgustik Soome eeskujul järgi.

1958-68 „Eesti keele mõisteline sõnaraamat“ I-IV (Stockholm) + 1979 indeks, koostajad Valter Tauli, Raimo ja Johannes Raag. XIX sajandi maaelu kajastav ajalooline, etnograafiline materjal. Seni põhjalikum eesti murdesõnastik.

Eesti keele ajalugu

Otsis Euroopa raamatukogudest vanu tekste, uuris kirjakeele ajalugu.

1925-31 **A. Saareste, A.R. Cederberg, „Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524-1739“**

Üldkeeleteadus: tundis eri suundi, käis rahvusvahelistel konverentsidel.

Ülevaateteoseid: „Die estnische Sprache“, „Kaunis emakeel“ I ja II, „Introduction to Estonian Linguistics“ (+Alo Raun).

1944 Rootsi, Uppsalas murde- ja rahvaluulearhiivis, soome-ugri osakonnas. Keelejuhtide võrgustik Rootsi eestlastest. Põhiosa elutööst ilmus Rootsis (väike murdeatlas, mõisteline sõnaraamat, üle 30 artikli jm.)

Kirjakeele arendamine XX sajandi esimesel poolel

Kolm suunda: 1) keelekorralduslik (J.V. Veski), 2) keeleuuenduslik (J. Aavik, V. Grünthal), 3) konservatiivne (J. Jõgever, K. Leetberg),

Keelekorralduse suund: Johannes Voldemar Veski (1873-1968)

Eestikeelse terminoloogia arendamine, kirjakeele korraldamine. TÜ eesti keele lektor, professor; akadeemik. Oli õppinud TÜs loodusteadusi, huvi keeleküsimumuste vastu, töötas mitmes ajalehes toimetajana. Nõuded kirjakeelele: rahvapärusus, loogiline selgus, arusaadavus. Eestimaa Rahvahariduse Seltsi (Tallinn, Veski) ja Eesti Kirjanduse Seltsi (Tartu) ühised keelekonverentsid normide ühtlustamiseks.

1908 Tapa keelepäev. 6 esindajat kummastki linnast. Lähtepunktiks soome keeleteadlase E.N. Setälä keelekorraldussoovitused. Põhimõtteid: normid peavad vastama keelekasutusele, olema arusaadavad ja otstarbekad. Arvesse võtta keeleajalugu, murdeid ja rahva kõnekeelt.

1909, 1910, 1911 järgmised keelekonverentsid. EKS keeletoimkond otsustas koostada õigekirjutuskäsiraamatu ja -sõnaraamatu. Veski põhimõtteks otstarbekohasus, süsteemsus.

1913 Eesti kirjakeele edasiarendamise teedest

Keel kui elusolend: tärkab, areneb, kasvab, tiheneb. Rändab, kuni teda vajatakse.

- Sõnavara rikastamine
- Keele arendamise alused keeles endas
- Sõnamoodustus reeglipäraseks (nt *line-* ja *lik-*tuletised)
- Laenata ainult siis, kui oma keelest ei leidu
- Rahvusvahelisi kultuurisõnu mõõdukalt kasutusse
- Ei soovita paralleelseid võõrsõnu, soome laene, võõrapäraseid struktuure ja väljendeid.

1918 Eesti keele õigekirjutuse sõnaraamat

150 lk, 20 000 sõna ja tuletist. 167 EKS keeletoimkonna koosolekut. Jõgever, Veski, Aavik, Grünthal jt.

1925-37 Eesti õigekeelsuse sõnaraamat

4 osa, 1720 lk, neist 1400 Veski koostatud, viimane osa Elmar Muuk.

1919 TÜ eesti keele lektoriks. Terminikomisjonid. Üldkeelde tulnud nt *haigla*, *ravila*, *nakkama*, *kivim*, *elamu*, *pinnas*, *puit*, *väljak*, *sõltuma*, *liiklema*, *loendama*, *ühik*.

Veski moodustas kümneid tuhandeid termineid, paarsada üldkeele sõna. Murdesõnu (kodumurre: idamurre, nt *käpik*), Wiedemanni tüvesid, nt *nakkama* lõunaeestist. Tuletised, liitsõnad.

Õpetas eesti keele struktuuri, eesti keelt muukeelsetele, kirjandust jne. 1938 (65 a.) pensionile, 1944 kutsuti ülikooli tagasi, oli eesti keele kateedri juhataja kuni 1956. Juhatas ka Keele ja Kirjanduse Instituudi sõnaraamatute ja õigekeelsuse sektorit.

Keeleuuenduse suund: Johannes Aavik (1880-1973)

XX saj. algus: euroopalikkus – eestlus; Noor-Eesti. Keeleuuendus: J. Aavik, V. Grünthal, O. Loorits, L. Kettunen.

Aavik pärit Saaremaalt, õppis Helsingi ülikoolis romaani ja soome filoloogiat. Keeleteaduslikud artiklid Noor-Eesti albumites, Eesti Kirjanduses.

1912-1924 keeleuuenduse kõrgperiood

1913 „**Keele kaunima kõlavuse poole**“ (artikkel Eesti Kirjanduses). "Enne riist, siis teos; enne keel, siis kirjandus."

1924 „**Keeleuuenduse äärmised võimalused**“ (kirjutatud 1914-1918). "Keeleuuenduse kurv tuleb lõpmattuseni tõmmata."

Keel kui tööriist, masin: väljendab mõtteid, mõjub esteetiliselt. Parandada, arendada kõikvõimalike vahenditega.

Sõnavara rikastamine

Sõnavara rikkus määrab keele väärtuse. Väljenduse lühidus: sõnaühend → liitsõna → tuletis → tüvisõna

täht, millel on saba → sabaga täht → sabatäht → komeet; võõrsil käia → külastada; kokku saada → kohtuda

Laenamine. Uute **tüvisõnade** hankimine muudest keeltest – parim viis. Oluline häälikuline sobivus eesti keelde, mitte algupära. Soome keel lähedane, samal tasandil eesti murretega, samas rikkam ja arenenum. Laenamise, sh. soome keelest üldised põhimõtted. Vajadus: uus tähendus või tähendusnüanss. Sobivus häälikusüsteemi, ei või olla mõne olemasoleva sõnaga liiga sarnane. Ei või laenata olemasolevale sõnale uut tähendust (vrd Veski); halvasti kõlavat sõna. Tuletiste laenamine: sobiv liide. Pani ette ca 800 laensõna, sh 250 tüve soome keelest. Soome tüvesid juurdus 60, nt *hetk, julm, raev, säilima*. Soome keel + eesti murre: *orb, rivi, säästma*.

Tuletuslaenud: soome malli järgi moodustatud. Pakkus 500, jäi 250. *keelduma, lausung*.

Soome laene tänapäeval 800, neist 40% Aavikult.

Sõnamoodustuse arendamine, sageli soome malli järgi. Aaviku tuletisi KU algusperioodilt: *aurik, väljendama*.

-u-: *kattuma, mattuma*

-us: *sõbralikkus, teaduslikkus*

-mine asemele lühemaid: *küsimine → küsimus*

Tehistüved. Pakkus 350, jäi 30. Kolm meetodit: 1) kombinatsioonimeetod (*veenma*), 2) muutmismeetod (*siiras, ese, laup, relv, lüink*), 3) kontraktsioonimeetod (*selmet, tõik*).

Grammatika: lühemaid, elegantsemaid, ajaloolisi vorme; sõnajärje degermaniseerimine, lauselühendid. Soome eeskujul, Veski polnud nõus. Tänapäeva keelde jäänud nt

1) vokaallõpuline mitmuse partitiiv (*suuri sõpru*); 2) vokaalmitmus (*suuris metsis, huvitavaile raamatuile*); 3) lühike illatiiv (*majja, tallu*); 4) lühike superlatiiv (*suurim*); 5) essiivi kasutamine, liitumine genitiivi tüvele (*pojana*); 6) instruktiivi kasutamine (*värisevi käsi*); 7) konditsionaali ja kvotatiivi sünteetilised minevikuvormid (Loorits): *võtnuksin, võtnuvat*. Looritsa näide: vrd. *Tulnuksin, olnuksin terve - Mina oleksin tulnud, kui mina terve olnud oleksin*.

Kirjakeelde ei juurdunud partitsiibid lõpposaga *-nd* (*kirjutand - kirjutanud*), *-tet* (*kirjutet - kirjutatud*).

Õigekeelsus, keelekasutus

1936 “Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika”

Tekstinäited

- 1–3: kelle töödest?
- 4–6: tutvuge eri õigekeelsussõnaraamatute esitusviisiga